

**MOVOROUNNAHR SIYOSIY ELITASINING O'ZGARIB BORISHI VA UNGA TA'SIR
ETGAN OMILLAR (XIV ASRNING O'RTALARI VA XV ASR BOSHLARI) MAVZUSIDA
MANBASHUNOSLIK MASALALARI**

Tojiboyev Munavvarjon No'monjonovich

*O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi
Farg'ona akademik litseyi tarix fani o'qituvchisi*

Bugungi kunda tarixga doir tadqiqotlar, ilmiy izlanishlarni amalga oshirishda manbalar muhim ahamiyat kasb etadi. Tarix fanida ilmiylikni, holislikni hamda tarixiylikni ta'minlashda, tadqiqotda bayon qilingan fikr va mulohazalarning ishonchligi, eng avvalo, tarixiy manbalarda keltirilgan ma'lumotlar bilan uzviy bog'liqdir.

Modomiki, o'z tarixini bilgan, undan ruhiy quvvat oladigan xalqni yengib bo'lmas ekan, biz haqqoniy tariximizni tiklashimiz, xalqimizni, millatimizni ana shu tarix bilan qurollantirishimiz zarur. Tarix bilan qurollantirish, yana bir bor qurollantirish zarur⁴. Shuningdek, tarixiy manbalar sohtalikdan qochishda, tarixiy voqelik hamda izchillikni yoritishda asosiy ko'makchi hisoblanadi.

Bugungi kunda Amir Temur va Temuriylar davri haqida tarixiy asarlarni yozish o'sha davrlardayoq keng rivoj topib, keyingi davrlarda ham izchil davom etgan. Tarixiy asarlarda asosan, Amir Temurning markazlashgan davlat barpo etish uchun olib borgan kurashlari, harbiy yurishlari, davlatchilik siyosati hamda xalqaro diplomatik va savdo aloqalarini mustahkamlash tadbirlari, o'z saltanatida dehqonchilik, hunarmandchilik, madaniy sohalarni rivojlantirish yo'lida amalga oshirgan chora-tadbirlari bayon etilgan.

Amir Temur tarixiga bag'ishlangan ilk tarixiy asar G'iyosiddin Alining "Ro'znomai g'azovoti Hindiston" bo'lib⁵, unda Amir Temurning 1398-1399-yillargi Hindiston yurishi batafsil tasvirlangan. Asarda 1399-yildan to 1403-yilgacha davom etgan Hindiston yurishi tarixi kunma-kun va batafsil yozilgan. Bu asar Amir Temurning shaxsiy ko'rsatmasi bilan 1399-1403-yillarda yozilgan. Ushbu asar unda aniq ma'lumotlar bayon etilganligi uchun qimmatli manba hisoblanadi. Mavzuga ta'luqli jihatlaridan biri Amir Temurning Hindiston yurishlari davrida Jamda daryosi bo'yida joylashgan bir viloyatning hukmdori bo'lgan Shahobiddin Muborakning ammirzoda Pir Muhammad Mo'ltonga hududiga yetib borganda amirzodaning oldiga borib itoat etganligini, keyinchalik esa itoatsizlik yo'lga kirganligini so'ng unga qarshi Shayx Nuriddin boshchiligidagi maxsus qo'shin yuborganigi keltirilgan⁶. Bu haqda Nizomiddin Shomiy hamda Ali Yazdiyalar ham o'z asarlarida bayon qilganlar.

⁴ Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T.: Sharq, 1998. –B. 24-25.

⁵ Семенов А.А. Предисловие переводчика. // Гийасаддин Али. Дневник похода Тимура в Индию. // Пер. с перс. предис. и примеч. А.А.Семенова. – М.: Вост, 1958. – С. 5-8. (кейинги ўринларда – Гийасаддин Али. Дневник). Amir Temur jahon tarixida. // mas'ul muharrir X.Karomatov. T'uldirilgan va qayta ishlangan ikkinchi nashri – T.: Sharq, 2001. –B. 196. (кейинги ўринларда - Amir Temur jahon tarixida). Ахмедов Б. Ўзбекистоннинг атоқли тарихшунос олимлар (био-библиографик маълумотнома). Тарихшунослар ва тарих муаллимлари учун қўлланма. – Т.: "Чўлпон", 2003. – Б. 76. (кейинги ўринларда – Ахмедов Б. Ўзбекистоннинг атоқли тарихшунос олимлар)

⁶ Гийасаддин Али. Дневник. – С. 81-82.

Xususan, Nizomiddin Shomiyning asarida Jamda daryosi Jamad suvi⁷ sifatida keltirilgan hamda unga izoh berilgan⁸.

Tadqiqotda foydalanilgan yozma yodgorliklarning eng dastlabkilaridan yana biri hamda Amir Temurning bevosita topshirig'i bilan yozilgan tarixiy asar Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma" asari hisoblanadi. Asar hamda uning muallifi haqida manbashunoslikda talaygina tadqiqotlar amalga oshirilgan. Nizomiddin Shomiy o'z asarini 1402-1403-yillar orasida Amir Temurning topshirig'i bilan yozgan. Asarda Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishidan (1370) to uning G'arbiy Eron, Iroq, Suriya, Kichik Osiyo va Turkistonga qilgan yetti yillik yurishi voqealari bayon qiligan. Asar ikkita nusxada bizning zamonamizgacha yetib kelgan. Bitta nusxa Tukiya – "Nuri Usmoniya" kutubxonasida (tartib raqami: 3367), ikkinchisi Angliyada – Britaniya muzeyida (tartib raqami: 23980) saqlanmoqda. "Zafarnoma" sudda tilda, ravon uslubda yozilgan; daliliy ma'lumotlarga boy. Lekin, Temurning hayoti mazkur asarda birmuncha (lekin Sharafuddin Aliyazdiyga nisbatan kamroq) ideallashtirilgan⁹.

Shuningdek, asarda tadqiqot bilan bog'liq, ya'ni Amir Temurni yoshligidan to umrining oxirigacha bo'lgan davrda Movorounnahrda siyosiy vaziyat hamda ushu vaziyatga Amir Temurni ta'siri, mana shu jarayonlarda Amir Temurga yordam bergan, shu bilan birga unga qarshi turgan siyosiy elita vakillari haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Amir Temur yoshlik yillarida Movorounnahrni idora qilgan Donishmandcha¹⁰ va Tug'luq Temurlarning¹¹ qisqacha tarixi, Amir Temur hamda Amir Husayn o'rtasidagi siyosiy vaziyat hamda mana shu siyosiy vaziyatda Movorounnahrda siyosiy elitaning qanday o'zgarib borishi haqida ma'lumotlar mavjud. Xususan, Amir Temur tomonidan 1398-yilgi Hindiston yurishi davrida Batnayr qal'asining egallanishida amirzoda shayx Nuriddinni g'abrlar jamoasi o'rta olib qo'lga tushirishlariga yaqin qolgan paytda Feruz Seistoniy va uning ba'zi hodimlari dushman ustiga o'q yog'dirib, uni jang ma'rakasidan qutqarib qolganligi Amir Temur buning mukofitiga inom-ehsonlari bilan taqdirlaganligi keltirilgan¹². Shuningdek, Amir Temurning Dehli voliyi Sulton Mahmud¹³ga qarshi janggida qo'shinning o'ng qo'lida amirzoda Pir Muhammad bahodir, amirzoda Sulaymonshoh bahodir va o'zga amirlar turganligi, chap qo'lida amirzoda Sulton Husayn bahodir, amirzoda Xalil Sulton bahodir, Jahonshoh bahodir va boshqa amirlar, mang'loyda amirzoda Rustam bahodir, amir shayx Nuriddin bahodir, amir Shoh Malik, Allohdoq va o'zgalari turganligi qayd etilgan¹⁴. Ushbu manbaning o'sha davrdagi boshqa manbalardan farqi shundaki, Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelguniga qadar bo'lgan davrdan to uning vafotiga qadar bo'lgan davrgacha

⁷ Jamad suvi – Jelam daryosi. Chinob daryosining o'ng irmog'i.

⁸ Shomiy. Zafarnoma. – B. 439.

⁹ O'rinboev A. Nizomiddin Shomiy va uning "Zafarnoma" asari. / Nizomiddin Shomiy Zafarnoma /Fors tilidan o'giruvchi Yu. Hakimjonov, tarjimai qayta ishlab nashrga tayyorlovchi va mas'ul muharrir – A.O'rinboev, izohlar va lug'atlarni tuzuvchi – H.Karomatov (jug'rofiy nomlar izohi – O.Bo'riyevniki), Hofizu Abruni "Zafarnoma"ga yozgan "Zayl"i ("Ilova") ni forsiydan o'giruvchi va izohlarini tuzuvchi – O.Bo'riyev – T.: Fan, 2019. –B. 3-10 (keying o'rinlarda – Shomiy. Zafarnoma). Amir Temur jahon tarixida. –B. 196. Axmedov B. Uzbekistonning atokli tarixshunos olimlar. –B. 15-16. Axmedov B. Uzbekiston tarixi manbalari. –T.: Ukituvchi. 2001. –B. 165-167. (keying urinlarda - Axmedov B. Uzbekiston tarixi manbalari).

¹⁰ Donishmandcha – Chig'atoy ulusida 1346-yilda taxtga o'tirgan, 1348-yilda o'ldirilgan. Kengroq ma'lumot uchun qarang: Nizomiddin Shomiy Zafarnoma. – B. 26.

¹¹ Tug'luq Temur – 1348-1362-yillarda Mo'g'ulistinda hukmronlik qilgan. 1360-1361-yillar davomida ikki marta movorounnahrda yurish qilib, Qashqadaryogacha bo'lgan yerlarda qisqa muddatli hukmronlik qilgan. 1362-yilda vafot etgan. Kengroq ma'lumot uchun qarang: Nizomiddin Shomiy Zafarnoma. – B. 26.

¹² Shomiy. Zafarnoma. – B. 236.

¹³ Sulton Mahmud (Sulton Nasiriddin Mahmudshoh II – 1393-1413-yillar) – Tug'luqiylar sulolasi (1320-1414)ga mansub hukmdor.

¹⁴ Shomiy. Zafarnoma. – B. 243.

Movorounnahrning siyosiy elitasi hamda Amir Temurning harbiy yurishlarida qatnashgan amirlar, beklar va boshqa toifa vakillari haqida ko'plab qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin.

Amir Temurga bag'ishlangan asarlarning eng qimmatlilari, Amir Temurni bevosita ko'rgan va bilgan, u bilan yuzma-yuz muloqotda bo'lgan mualliflarning qalamiga mansub asarlar nihoyatda qimmatli hisonlanadi. Ana shunday asarlardan biri ispan elchisi Rui Gonsales de Klavixoning "Samarqandga – Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403-1406)" asaridir¹⁵. Mavzuga ta'luqli jihati Temurbek urug'idan bo'lgan, saltanatga ko'tarilishidan boshlab u bilan birgalikda harakat qilgan, unga yordam bergan eng shonli safdoshlaridan biri bo'lgan chig'atoy (bek) haqida ma'lumot keltirilgan. Temurbek unga o'z singlisini berganligini va uni oily amaldor darajasiga ko'targanligini hamda ko'pchilik ustidan boshliq etib tayinlanganligi bayon qilingan. Keyinchalik mazkur amaldorning Yansa Murassa¹⁶ degan o'g'il ko'rganligi, Yansa Murassa podshohning eng yaqin odami, katta yer va ulus mutasaddisi, podshoh qo'shining boshlig'i, ya'ni bosh suvoriy, xullas, shu qadar katta hokimiyatga egaligi, podshohdan boshqa hech kimda bunday hokimiyat yo'qligi yozilgan.

Amir Temur va temuriylar davriga oid tarixiy manbalardan yan biri o'sha davr tarixchisi Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asari bo'lib, ko'tarinki uslubda va bahdirlik qissasi tarzida yozilgan. Asar Amir Temur tarixi, uning tavallud topishidan (1336) to Xalil Sulton hukmronligigga chek qo'yilishigacha (1409) bo'lgan davrda Movorounnahr, Eron, Ozorbayjon va boshqa mamlakatlarda kechgan voqealarni o'z ichiga oladi. Ushbu asar hamda uning muallifi haqida ham manbashunoslikda ko'plab izlanishlar olib borilgan¹⁷. Ushbu asar Amir Temur tarixi yoritilgan eng mukammal asarlardan hisoblanadi.

Asar markazida asosan Amir Temur siyomosi turadi. Shuningdek, asarda Amir Hoji Sayfuddin va Amir husayn siymolari ham yuksak mahorat bilan tasvirlangan. Amir Hoji Sayfuddinining umrining oxirigacha Amir Temurga sodiq qolganligi asarda keltirib o'tilgan.

Asarda Amir Temurning siyosiy faoliyati va shu faoliyat davomida uning atrofida shakllangan amirlar, shuningdek, ushbu faoliyat davomida unga xiyonat qilgan amirlar haqida yetarlicha ma'lumot olish mumkin. Xususan, Alibek Joniqurboniyning Amir Temur va Amir Husaynga qarshi amalga oshirgan qarshi ishlari davrida Muborakshoh Sanjariyning¹⁸ sohibqiron hizmatiga kelganligi ta'kidlangan.

Sharafiddin Ali Yazdiy Nizomiddin Shomiy asarida bayon etilgan voqealarning ba'zilarini yangi tarixiy manbalar asosida yangi fakt va dalillar bilan boyitgan. Xususan, Amir Temurning Hindistondagi Batnayr qal'asini fath etilishida ishtirok etgan Sulaymonshohbek,

¹⁵ Safarov M. So'zboshi. / Gonsales, Rui de Klavixo. Samarqandga – Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi (1403-1406). [Text] Gonsales, Rui de Klavixo.; / Mas'ul muxarrir: Muhammad Ali; so'zboshi va izohlar muallifi M.Safarov. Tarjimon O.Tog'ayev, - T.: O'zbekiston, 2010. 3-19. (Keyingi o'rinlarda – Klavixo Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi).

¹⁶ Amir Temurning opa-singillariga Sohibqironning eng yaqin safdoshlaridan ikki kishi – Amir Dovud dulg'at va Amir Muayyad orlotlar uylanishgan. Amir Dovud Amir Temurning opasi Qutlug' Turkan oqaga, Amir Muayyad orlot esa Sohibqironning singlisi Sirinbekaga uylanishgan. Har ikkalasi ham yuksak martabali shaxslardir. Masalan, Amir Dovudbek Samarqand shahri hokimi hamda devon boshlig'i mansablarida bo'lsa, Amir Muayyad orlot – Saltanatda Amir-ul-umaro (bosh vazir) edi. Uning Ali degan farzandi bo'lgan. Klavixo ularning qaysi birini nazarda tutayotganligini aniqlash ancha mushkul. Amir Jahonshoh esa ularning hech biriga emas, balki Amir Joku barlosga farzanddir.

¹⁷ Ахмад А., Бобобеков Х, Сўзбоши. / Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. / Сўзбоши, таъдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари Ахмад А., Бобобеков Х. – Т.: Шарк, 1997. –Б. 3-8. (Кейинги ўринларда – Яздий Зафарнома.). Amir Temur jahon tarixida. –B. 197. Ахмедов Б. Ўзбекистоннинг атоқли тарихшунос олимлар. –B. 66-67. Ахмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. –Б. 174-177.

¹⁸ Muborakshoh Sanjariy – turkmanlarning sanjariy urug'ining begi. Amir sohibqironning egamenligini tan olib, unga bo'ysungan va natijada katta mansablarga erishgan. Kengroq ma'lumot uchun qarang: Yazdiy Zafarnoma. –B. 28.

Sayyid Hoja va Jahon Maliklarni shahzoda Shohruhning beklari sifatida ta`riflaydi. Qala`ni fath etishda Jahon Malikni yaxshi ish qilganligini ketirilib o'tgan¹⁹.

¹⁹ Яздий Зафарнома. –В. 201.